

SAİD PAŞA'YA DAİR BAZI VESİKALAR

İ. Hakkı Uzunçarşılı

Dokuz def'a hükümet reisliği yapan ve 3 Rebiülâhîr 1332 (1 Mart 1914) tarihinde, yetmiş sekiz yaşında vefat eden Küçük Saîd Paşa'nın tercüme-i hâline dâir, muhterem İbnü'l-Emin Mahmud Kemal Bey'in *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* adlı te'liflerinde, ekseriyeti Yıldız evrakı arasında bulunan vesikalara ve hatıralara istinaden mufassal malûmat (s. 989-1263) verilmiştir. Bu makalede, hakkında çok şeyler yazılan Saîd Paşa'nın tercüme-i hâline müteallik kullanılmamış veya hulâsaten temas edilmiş, yine Yıldız evrakı arasında bulunan bâzı vesikaların surctleri verilecektir. Böylece zekâ ve vehim bakımından birbirine benzeyen II. Sultan Abdülhamid ile Saîd Paşa'nın münasebeti, karakteri ve müşkil vaziyeti hakkında daha vâzih malûmat vereceğimizi ümid ediyoruz. Abdülhamid'in malûm vehmi ve her şeyden şübhe etmesi yanında, Saîd Paşa da, daha Mabeyn Baş-kâtibliğinden itibaren yakından tanıdığı padişaha güvenemiyerek ona karşı daima ihtiyatlı davranmış; Kâmil Paşa gibi kat'i cevablar vermekten çekinmiştir. Bununla beraber Abdülhamid en çok Saîd Paşa'ya itimad etmiştir.

1

Yeni tâyin olunan Mısır Hidivine gönderilecek bir fermanda bâzı kelime'lere takılıp ve ezcümle evvelden beri yazıla gelen *mürettib-i meratib-i Hilâfetü'l-kübrâ* terkibi yerine *müeyyid-i evâmîr* ibâresinin konulmasını muvafık gören Sultan Abdülhamid bu husustaki düşüncesini sordukta, esbâk sadrîzam Saîd Paşa, 16 Şaban 1309 (16 Mart 1892) tarihli arzında sureti aşağıda derc edilen mütâlâatı arzetmiştir:

Hidiv-i lâhika¹ isdar buyrulacak fermân-ı âlinin nüsha-i mübeyyezasını Rıza Paşa ve İsmet Bey² kulları taraf-ı ubeydâneme irâe³ ve olbâbda sâdır olan irâdât ve mülâhazât-ı seniyye i mülûkânelerini ifâde ettiler İfâdât-ı vâkıya nazaran mühtac i tashih idüğü ferman buyrulan ibarâtın bir-i hilâl-i fermânda unvan olarak mezkûr olan (mürettib-i meratib i Hilâfetü'l-ki bra) ibaresinde vâkı' (mürettib-i meratib) terkinin müeyyid-i evâmîr ibaresine tedbîli keyfiyeti olub bu suret-i tashih Bâb-ı âlîce dahi tesvib ile fermân-ı âlî ol vechile tekrar tebyiz edildiği ifâdât-ı vakıcdan müsteban olduğundan ve arz u beyandan âzâde olduğu üzere bu bâbda en ziyade şayân-ı itina olan şey imtiyâzât-ı kadîme toğayyûr ettiği zan ve zehabının ezhân-ı erbâb-ı ağraza ilkasile teladdüs-i müşkilata mahall-i ihtimâl kalmaması hususu olub sâlifü'l-beyan ibare i tashihge Bâb-ı âlîce mutasavv'ib ise bu suret bunun mahzurdan selâmetine itminandan neş'et etmiş olacağından o hâlde terkin-i musahhah hakkında beyan-ı mülâhazaya mahal görülemezdir.

Diğer ibareye gelince Hilâfete ve Saltanata kelimelerinin âhîr harfleri tâzî zevat tarafından zamir itibar ile o vechile ibkasında mahzurât mülâhaza olunmuş imiş; vakta kelimetân-ı mezkûretânın sarfiyun istilahınca lâme'l-fiil denilen harfleri zamir olmuş olsa idi mânâ başka olacağı derkâr isede fermân-ı âlîde münderic elkab-ı kadim hâlinde mezkûr olun bu kelimeler kaide-i nahviyyece müzof olub lisân-ı Osmanîde müzaf olan kelimâtın nihayetleri ta ile ise bunlar bittabi' imla-ı Arabî ile yâni ta-i tavil ile olmayub ta-i gird ile yazılmasile çâkerlerine göre bunda bir mahzur görülemez ise de erbâb-ı vukufdan dahi istişkâl-ı keyfiyyet menûl-ı emr ü fermân isabet-i unvân-ı cenâb i tacdârileridir.

Diğer ibarede (bi'l-fiil sadaret rütbesile) ibaresi idüğü ifâdât-ı vakta cümlesinden olub fakat bu terkin evvelki fermânların Dîvân kaleminden müsaddak suretlerinde dahi münderic ve mevcud bulunmuştur. Her hâlde emr ü fermân hazret i veliyyü'l-emr Efendimizindir. 16 Şaban sene 309. Abd-i memlûk Saîd

Saîd Paşa'nın bu uzun ve ilmi mütalâası, vesvesesi malûm

¹ Mısır Hidivi Tevfik Paşa'nın vefatıyla yerine Cemsiyelâhîr 1⁰⁹ (Ocak 1892) de oğlu Abbas Hilmi Paşa geçmiştir.

² Abdülhamid'in sūd kardeşi olan Esvabe-i başı İsmet Bey.

olan Abdülhamid'i tatmin etmemiş ve mütalâasını daha açık ifâde etmesi için mesele kendisine sual şeklinde sorulmuş; Saîd Paşa da aynı tarihle ikinci defa olarak aşağıda gördüğümüz yine kesin olmayan cevabı arz etmiştir:

Hidiv-i lâhik için isdar buyrulacak fermân-ı âlinin elkabır den bâzı ibarâtın tashihi tasavvur tuyrulduğu beyânile olbedeki mütalâat-ı ubeydânemin tahriren arzı fermân buyrulduğu Kıza Paşa ve İsmet Bey kulları tarafından ifâde ve fermân-ı âlinin nüsha-i müsahhahası dahi irâe olunmağa deminden takdim olunan arize-i çâkerânemde mebsut mülâhazatın hulâsasında elkabda münderic olan (mürettib-i meratib-i Hilâfetü'l-ulya) ibaresinde vâkı' Hilâfet kelimesinin nihayetindeki (ta) zamiri zan ile bunun ibkasında mahzur görüldüğü cümle-i ifâdattan ise de bu kelimenin âhîrında bulunan harf zamir olmayub ta bulunduğu ve meratib kelimesinin müzafünileyhi olduğundan ta-i tavil ile yazılmayub mürettib i meratib i Hilâfetü'l-ulya olarak yâni ta-i gird ile yazılması imlâ-i Arabîye muvafık olduğu ve birde mürettib-i meratib terkinin müeyyid-i evâmîr terkinine nakli Bâb-ı âlîcede müstasveb olduğu anşılıb bu hâlde bunda bir mahzur olmamak lâzım geleceğinden bunun için bir gâne mülâhaza beyânına mahal kalmadığı ve (bi'l-fiil sadaret rütbe-i celîlesile) ibaresi ise Dîvân kaleminden çıkarılan kuşuda nazaran evvelki fermanlarda dahi münderic bulunduğu ve kaide-i nahve âid ibarât hakkında erbâb-ı vukufdan dahi sual-i keyfiyyet me-ûl-ı emr ü fermân-ı hümâyûn bulunduğu arz olunmuşdu

Müşarünileyha avdetlerinde âtiyü'l beyan esileği irâd ettiler: Evvelâ mürettib-i meratib-i Hilâfetü'l-ulya terkininde zamir kalur ise mahzur yok mudur? sâniyen müeyyid-i evâmîr terkininin gayret bir ibâre vârid-i hâtır oluyor mu? sâlisin bi'l-fiil sadaret rütbesile ibaresinin ibkası taaddüd-i sadareti toob etmez mi?

Birinci sualın mevzuu ta'nın zamir zan ve addinden neş'et edüb hâlbuki elde olan birinci nüshada olduğu gibi terkin-i mezkûrdeki ta güzelce yazılmış olsa bunun zamir suretinde kiraati mülâhazası tabi'i bertaraf olur.

Sual-i sâni ki müeyyid i evâmîr terkin-i müstasvebine bedel diğer bir ibârenin hatır-ı çâkerâneme gelüb gelmediğidir Bu bâbda bir ibâre tahattur olunmamıştır.

Sual-i sâlisin metni olduğu şey ki bi'l-fiil sadaret rütbesi ibaresidir Evvelki fermânlarda bu ibârenin aynen mevcud olma-

sına nazaran maksad hidiviyette bulunanların devletce mevki-i teşrifatısı ta'yin ve izah demek olduğu anlaşılıyor ve bu dahi avrupalıların hidivler için ekseriya istimâl eyledikleri Vice-Roi tâbiri gibi nâ-münasib elfaza karşı bir kayd-ı ihtirazi ad olunabilir ise de her hâlde icray-ı muktezayâtı menû-ı emr ü fermân-ı hümâyun olmağla emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emr Efendimizindir. 16 Şaban sene 309.

Abd-i memlûk
Saîd

Saîd Paşa'nın, kat'î bir cevap vermiyerek ileride bir hâdisе çıkacak olursa kendisini kurtarmak için mütalâasını beyanî müteakib «bir mahzur görülememiş ise de, erbâb ı vukufdan da sorulması bir kayd-ı ihtirazi addolunabilir ise de» gibi padişahı tereddüde düşürecek şartlar ortaya atmış olduğu görülüyor ki bunlar da zekâ, yüksek ihata ve malûmatına rağmen bu tereddüdü ve kestirme karar vermemesi sebebiyle kendisinden şöhreti nisbetinde istifade olunamamıştır³.

2

Saîd Paşa'nın müterakim mâzuliyet maaşlarını alamıyarak sıkıntı çektiğinden bahs ile Mabeyn Baş-kitabetine gönderdiği 24 Rebiülevvel 1310 (16 Ekim 1892) tarihli arızası ile Mabeyn Baş-kitabetinin cevabî suretleri aşağıdadır:

Beş aydan yâni sene-i mâliyenin ikinci ayı olan Nisandan beri maaş alamadım. Sinin-i sâlifede dahi şehriye-i kemteranem her nasılsa tedahülden kurtulamamışdı fakat böyle beş ay hiç aylık almamak sermaye-i nâcizanesi istikametten ve maişeti devletin vereceği maaştan ibaret olan bir kimseye nasıl müşkilâtı mücib olacağını ta'rif iktiza etmez. Dester-i hâkani nazaretine müracaat ise müşkilât ı metaib efsayı daîdir Banka-i Osmaniyye tohvili-

³ Mısır Hidivi Tevfik Paşa'ya gönderilmiş olan 8 Şevval 302 (21 Temmuz 1835) tarihli fermanındaki *avâtıf-ı melikü'l-âlâ* ibaresinden sonra yazılan *bi'l-fiil sadaret rütbe-i celilesle hidiv-i Mısır olab* ibaresinden *bi'l-fiil* tâbiri kaldırılmıştır (Yıldız evrakı zarf numarası 79). 1809 dan itibaren Mısır hidivine gönderilen fermanlarda *mürettib-i meratib-i Hilâfetü'l-kübra mükemmil-i namasü'l-saltanatü'l-uzmâ* cümlesi tayyolunarak yerine *mu'temenü'l-Hilâfetü'l-aligyetü'l-kübra mu'temedü's-saltanatü's-seniyetü'l-uzmâ* cümlesi yazılmıştır.

havale makrûn-ı müsaade i hazret-i padişahî buyrulsa oranın memurları kaide-perver olduklarından muamele ve mücavebede tesadüf olunan izcaat zâil olur. Ma'ahaza vech-i münasibi emr ü fermân-ı hümâyun-ı cenâb-ı tacdarîye mütevakkıftır. Mes'ul-i hususî-i âcizanemin atebe-i ulgâ-yı mülâkâneye arz ve iblâğında emr ü irâde hazret-i menlehü'l-emrindir. 24 Rebiülevvel sene 1310 ve 3 Teşrinievvel sene 308.

Sadr-ı esbak
Saîd

Mabeyn-i hümâyundan Maliye nazaretine, aynı tarihte acele olarak gönderilen tezkirenin sureti ise şöyledir:

Sadr-ı esbak Saîd Paşa hazretlerinin Nisandan beri maaş alamadığı vâsıl-ı sem'-i âli olduğundan müşarünileyh hazretlerinin mütedahil maaşlarının yarınki gün ve mümkün olmadığı hâlde behemehal pazartesi günü tamamen ve def'aten tesviyesile keyfiyetin atebe-i ulgâya arz ve iş'ârı muktezay-ı emr ü fermân-ı cenâb-ı hilâfet-penâhîden bulunmağla olbabda. 24 Rebiülevvel 310 ve 3 Teşrinievvel 308.

Bu vesikanın altında: *Mukabele olunmuştur* kaydı ile *Kulları Ekrem* [Namık Kemal'in oğlu], *kulları Kâzım*, *abd-i memlûkları Süreyya* [Baş mabeynci Süreyya Paşa] isimleri vardır. Aynı tarihte Saîd Paşa'ya yazılmış olan tezkirenin sureti de aşağıda aynen görülmektedir:

Yıldız Saray ı hümâyunı Baş-kitâbet dairesi: Sıra nr. 30009

Beş aydan beri maaş alamayarak duçar-ı müşkilât oldukları begânile bu babda istid'ay-ı âttfet-i seniyyeyi mutazammın resîde-i dest-i ibcâl olan 24 Rebiülevvel 310 tarihli tezkire-i aligye-i âsaf-ı ekremileri ledel-arz manzur-ı hümâyun oldu. Velânetimiz şevketmeâb Efendimiz hazretleri zât-ı sâmi-i dâverilerinin hiç bir zaman müzayekaya duçar olmalarını arzu buyurmadıkları cihetle mütedahil olan maaşat-ı aligye-i hidivlerinin yarınki gün ve şayed pazar olmak münasebetile yarın mümkün olmazsa behem-hâl pazartesi günü tamamen ve def'aten itası hususuna irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî şeref taalluk ederek Mâliye nezaret-i celilesine tebliğ-ı madde edilmiş olduğunun ve maaş-ı sâmilininin bâdema muntazaman tesviyesine dahi bir çâre bulu-

nacağının ber-mantuk-ı emr ü fermân-ı cenâb-ı padişahî tebliğine müsarifat kılındı olbabda. 24 Rebiülevvel sene 310 ve 3 Teşrinievvel sene 308

Mukabele olunmuştur. Kulları Ekrem, kulları Kâzım, abd-i memlûkleri Süreyya.

3

Saîd Paşa, Abdülhamid'in kendisini sarayda oturarak orada hey'et i vükelâdan verilen kararları tedkik eylemek ve sadaretin fevkinde bir mevki vererek daimî surette sarayda bir hapis hayatı yaşatmasından korkup; bu vazifeyi kabûl etmesi hususunda konağına gelip gidenlerden endişeye düşerek, 16 Cemaziyelâhir (4 Aralık 1895) çarşamba günü ansızın küçük oğlunu da yanına alarak İngiltere sefarethanesine iltica ve verilen te'minat üzerine altı gün sonra 9 Aralık'da konağına avdet etmiştir. Bu macerayı kendi ağzından naklen ve muhtemelen saraydan kendisine gönderilenlerden birine yazdırılan ve Saîd Paşa'yı tezyifen verilen Şâpûr Çelebî lâkabına nisbetle *Sergüzeşt-i Şâpûrî* başlığını - bu başlık sonradan ilâve edilmiş olmalıdır - taşıyan tahrir, yıldız evrakı arasında olup sureti aynen aşağıda derc olunmuştur.

Sergüzeşt-i Şâpûrî

Bir gün idi bir mebeynci geldi, saraya davet olundum. Gittimde ahvalin kesb-i vehamet etmesinden ve Dâvel-i müttefika i selâsenin islâhat taleb etmelerinden bahisle beyân-ı mütalâa irâde buyruğu; bâdehu sadaret teklif olundu. Bu mese'lenin halli meclis-i vükelâtarınca mümkün olduğu ve devletler beyninde nifak husulüne gayret etmek lâzım geleceği beyânile ve daha bâzi kelimat dermeyanile sadareten of buyrulmaklığımu istid'a ettim; ısrar edildi, yine itizar olundu; bunun üzerine eve geldim. Münir Bey yollanıldı, bir çok sözler söyledi, devlet hatarnâk bir mevki'de kaldı sizin vücudunuz elzemdir dedi, rica etti, ben de :

— Aman Münir Bey sizin bana hulâsınız var ise beni böyle bir ate'ye atmayın filan dedimse de ismâ mümkün olamadı; elhâsıl o gün memuriyetimiz tebliğ edildi. Saraya gittim, huzura çıktım, oradan Bâb-ı âliye geldim; mevki' hakikaten tehlikeli. Bir

tarafından dev'etler hududa asker sevk ederler; Girid'de ihtilâl kopmuş, Bulgaristan yüz yirmi bin asker toplamış çete suretinde vilâyetlere i'zam etmekte. Dâvel-i selâse ve müttefika islâhat taleb etmekte; Almanya, Avusturya ve İtalya anlar ile müşareket idüb hukuk-ı hâkûmânîyi ve esas saltanatı ihlâl edecek şeyler istemekte hatta Sırbistan ve Romanya hile istifade etmeğe çabalamakta, patrikhânelerden mütalebat vuku' bulmakta. Bir hâlki na-kâbil-i ta'rif.

Üç ay Allah bir ir gece ve gündüz uyumaksızın çalıştım: bu müşkilât hep def' edildi; Rusya ile İngiltere tefrik olundu; bu mese'lede Prens Lobanof ile kadim dostluğumdan bir istifade hususi kâğıtlar yazdım; İngiliz politikasından şimdilik ayrılamayız islâhat yapılsun sonra müzaheretimizi vaad ederim diye cevaplar dahi almıştım. Elhasıl gece ve gündüz hâb u rahatı selb ederek çalıştım; Vaktâki Ermeniler bu hâlden müteessir olarak dâvel-i ecnebiyenin müdahalesini mücib olmak için ma'hud vak'ayı icra ettiler; ben yolda haber aldım. O gece saat üçe kadar uğraştım, vak'anın önü alındı, sekiz yüz kadar Ermeni tevkif olundu; o gece ertesi günü ate'd-êevam sarayda meclis oldu; Bâb-ı âliye gitmeğe bırakmadılar. O gün Adliyenin önünde bir Ermeni vurulmuş. Ârif Bey geldi. Burada kalınarak şimdi bunların önü alınsın diye Efendimiz irâde buyuruyorlar, dedi; diğer taraftan zabtiye nâzırı [Nazım Bey Paşa] bir jurnâl vermiş; Ermeniler saraya hücum edecekler demiş, ben de :

Canım hiç bir şey yok Efendimiz telâş buyurmasınlar, mese'le b'tmiştir, bir iki güne kadar hiç bir şey kalmaz dedim. Gittiğim Ârif Bey içeride boyunmuş. Komedyâ; olur şeylerden değil. Yine o gece meclis oldu. Ertesi günü yine saat sekize kadar sarayda kaldık. Meclise gitsin, iki saat sonra gelsin denilmiş. Oradan meclise gittik, avdet edildi; sarayda ziyafet var idi. Ziyafetten sonra Hacı Ali Bey geldi mührü istedi, bende verdim; maalmemuniye eve geldim; lâkin sesim kısık, vücudum bitâb yattım; tamam bir ay fena hâlde hasta oldum. Bir gün İzzet Bey [ikinci kâtib Arab İzzet] geldi; me'muren geliyorum dedi; Efendimiz ne için saraya gelmeyorsunuz diye güceniyor, müteessir oluyor, ortada bu kadar şey oldu, gelipde ben dahi bu devletin eâzım-ı erkânındanım yahu ne oluyorsunuz demek yokmu? buyuruyorlar, dedi. Bende estagfirullah b nim haddim değildir; gelmediğime sebep hastalıktır; birde ma'zulün için saraya gitmek âdet değildir dedim. Sonra birdenbire :

— Siz Bâb-ı âlînin îade-i istiklâli re'yiinde değilsiniz değilmi? dedi. Niçin soruyorsunuz dedim. Yok soruyorum değilsiniz değilmi? dedi. Eğer resmen sual vuku' bulmuyor ise cevap vermek mecburiyetinde değilim ve böyle nâ-bemahâl söz etmeyiniz dedim; ertesi günû saraya çağrıldım. Evvelâ Hacı Ali Bey geldi; bir şeymi emrediyorsunuz dedi. Estağfirullah isbat-ı vucud lâzım imiş anıncün geldim dedim; gitti geldi; selâm-ı şâhâneyi tebliğ eyledi ve dediği:

— Efendimiz buyuruyorlar ki evvelâ kusurunu afvettir; bana konaklarına gitsinler, Rıza Paşa [Serosker] Rifat Paşa [Dâhiliye nâzırı ve sonra Sadrîâzam] da gitsin mührü orada iste demiş idi; ben yanlış anlamışım, burada istemişim⁴. Bende:

— Emânet-i şahaneleridir, ne vakit arzu buyururlar ise gerek burada olmuş gerek benedehane olmuş müsaavidir, isteyebilirler, ben zerrece bundan dolayı müteessir olmam dedim. Bâdehu huzura çağrıldım, Efendimiz fevkalâde iltifat etti, ma'hud mühür mes'elesini tekrar eyledi, hatta Hacı Ali Bey pek çabuk avdet edince:

Yahu kuşmusun ne çabuk avdet ettin dedim buyurdular; bâdehu sadarete avdet lüzûmından bahsettiler; tabii itizar edildi ve oradan çıktık eve geldik; ertesi günû ve bir kaç gün sıra ile mâbeynçiler ve İzzet Bey geldi; hep bu vâdide teklifât; dâima itizar edildi, sonra bir gün bir yâver geldi:

— Efendimiz Çit köşkünde ayakta bekliyor dedi; araba hazırlamak istedim; yok olmaz bizim arabaya râkib olunuz çobuk gideriz dedi; saraya gittik; köşkte Efendimizle İzzet Bey'i bulduk. İstasyonerler mes'elesine ve mâliyyeye müeallik bir mes'ele üzerine istifsar-ı mütalâa edildi; saat beş idi gittim, gece iki buçuğa kadar yalnız orada kaldım; İzzet Bey geldi kâğıtları aldı gitti, geldi dediği:

— Efendim hatt-ı hümâyûn hazır; lâkin Efendimiz sizi yanlarından ayırmayacaklar; sadaretin fevkinde bir me'muriyet ihdas

⁴ Saîd Paşa sarayda vukela ile beraber bulunurken, Hacı Ali Bey parmağı ile işaret ederek sadrîâzam Saîd Paşa'yı dışarı çağırması ve kendi odasına götürüp padişahın sadaret mührünü istediğini söyleyerek almıştır. Bu suretle yapılan kabalık göya Hacı Ali Bey'in padişahın irâdesini yanlış anlamasından ileri gelmiş olduğundan, Hacı Ali Bey'in, Saîd Paşa tarafından afvını padişah irâde etmiş imiş. Vaziyete göre Abdülhamid, sonradan yaptığı kabalığın farkına vararak kabahatini Hacı Ali Bey'e yükletmiş olacaktır.

buyruldu. Burada maiyetinize iki kişi daha alacaksınız tekmil ma'ruzatı mütalâa ve istediğinizi red ve istediğinizi kabûl edeceksiniz; Efendimizde istirahat edecekler; bende bastonumu alıp bahçede gezerim buyuruyorlar; me'muriyetinizi tebrik ederim dedi. Bende:

Efendimiz hükümdâr-ı mutlak ve padişah-ı azîmü's-şandırılar; ma'ruzatı⁵ red ve kabûl kendilerine aiddir, benim haddim değildir ve kendileri böyle bir şey tasavvur etmezler; şayed kesret-i meşâğil arasında haricden öyle bir şey arz edildi ve düşünülmiyerek musib addedildi ise bunu tasavvur ayn-ı hiyanettir dedim ve İzzet Bey'e:

— Bu me'muriyetin unvanı ne olacak dedim dedi⁶. Türkçesini sordum, ona cevap vermedi ve Efendimiz buyuruyorlar ki kendilerini Mabeyn müşiri yapar idim, lâkin ne yapayımki damadımın pederi bulunuyor dedi⁷. Kendileri kaadir-i mutlak ve her ne emir ve irâde buyururlar ise hayyiz-i fi'ile vâsıl olur ise de bu me'muriyeti hasbe'l-ubûdiyye kabûl edemeyeceğimi ve maamafih maksad re'yi kasiranemi istifsar ise her zaman irâdelerine amâde olduğumu söylemesini dermiyan ettim; gitti, geldi:

— Efendimiz, zâten kabûl etmeyeceklerini biligor idim buyuruyorlar; huzûra çıkacaksınız dedi; huzûra çıktım; fevkalâde iltifat etti; me'muriyetten de kat'iyen bahsedilmedi; saat beşde oradan çıktım. İzzet Bey araba için beklemek iktiza eder, dedi; hazırda oraya gidinceye kadar buluruz dedim; İzzet Bey ısrar etmek istedi; kaabil olamadı; arabaya bindim derhal bir yâver geldi; arabada beklemek irâde buyurulmuş; orada saat var, baktım tam bir çeyrek bekledim; İzzet Bey geldi; saraya avdet emr edilmiş; bir telgraf verdi mütalâam soruluyor imiş; İzzet Bey'e dedim ki:

— Telgraf saat üçde gelmiş; evvelce niçün verilmedi, vakit vardı. Huzûrda idiniz Baş kâtib vermeye cesaret edememiş dedi. Ne ise lâzım gelen mütalâayı söyledik, oradan kalktık eve geldik saat altı buçuk idi, heman yattım. Madam Juffin(?) geldi; iki adam geldi dedi, sordurdık İsmet Bey [Esvabçı başı] ile İzzet Bey gelmişler; yanlarına gidildi İzzet Bey:

⁵ Maruzat Bâb-ı âliden saraya, padişaha takdim edilen evraktır.

⁶ Bu açık yerde bir fransızca tâbir olacak isede vesikada yeri boştur.

⁷ Pilevne müdafii ve Mabeyn müşiri Gazi Osman Paşa'nın oğlu ve Abdülhamid'in damadı.

Efendimiz İngiliz sefarethanesine gitsinler diye irâde buyurdular, şimdi bizim arabaya binüb gidiniz dedi; bende ne sıfatla gidebilirim, Hariciye nâzırını yollasınlar dedim.

— Hariciye nâzırı oradadır; Efendimiz sizin de birlikte bulunmanızı irâde buyurdular deyince çâr-nâçar kalkılıb gidildi; İzzet Bey: ben sadrîâzamın konağında bekliyeceğim, avdet'e haber yollayınız gelirim dedi; arabaya bindik gittik kapular kapalı, güç-belâ açtırdık; me'muriyetimizi söyledik; hariciye nâzırı falan gelmemiş, sefirin kâtib-i hususîsi yanıma geldi, işi söyledim; sefir yattıyor imiş sizi göremeyecek, bana dediki sadrîâzam'a söyle lâzım gelen cevabı ben zaten vermişdim başka diyeceğim yok dedi; bende:

— Ben Rif'at Paşa değilim, sadr-ı esbak Saîd Paşa'yım dedim. gideyim haber vereyim dedi; avdet'e:

— Sefir teşrifinize pek memnun oldu, zâten görüşmek arz ederim; lûtf ederlerse yukarı odama teşrif buyursunlar görüşelim diyor, dedi. Yukarı çıktım; sefiri Londra'ya azimetindenberi görenemiştim; bana fevkalâde hüsni kabûl gösterdi, çay ikram etti; bâdehu işi anlattım; istasyoneler için:

Canım Hariciye nâzırı beni aldattı; evvelâ kabûl etti, bende telgraf çektim, vapur geliyor, şimdi inkâr ediyor bu nasıl iş, dedi. Ne hâl ise rica ile falan dostluğumuzu yine hizmet-i şahâ-nede isti'mal eyledik. Eve geldim; İzzet Bey geldi anlattım; hariciye nâzırı sadrîâzamda imiş; dediki:

— Efendimiz buyuruyorlar şimdi Rusya sefarethânesine gideceksiniz deyince, ne demek, Efendimiz nasıl irâde buyuruyorlar? Biz, ben gideli sadrîâzamda idiniz; Efendimizi nasıl gördünüz ki bu irâdeyi tebliğ ediyorsunuz dedim.

— Evvelce irâde buyurmuşlar idi, tebliğ etmeyi unuttum dedi ve ertesi günü yine geleceğini söyledi; o gece bitâb düştüm. Ertesi günü İzzet Bey yine geldi; irâde buyurılıyor Hariciye nâzırı ile Almanya sefirine gideceksiniz dedi; oraya gidildi. İzzet Bey bir bezkireye sadrîâzam sıfatile imza koyunuz dedi; ben öyle şey apamam dedim. Ertesi günü yine geldi; Efendimiz irâde buyuruyorlar tekmil sefaretleri dolaşacaksınız dedi; lâkin siz bekleyiniz sizi davete gelecekler fıkrasını zam etti; sonra bir vapur geldi; yarına kaldı bu gün mülâkat var, nâfile akşama kadar bekleyüb tahatsız olmamanız için yarına ta'lik edildi dedi. Ertesi günü yine geldiler. Efendimiz Zeki Paşa'yı [Tophane müşiri] yollayacaklar,

Zeki Paşa ne dürlü idare-i kelâm etsin diye istifsar buyuruluyor deyince:

— Ben ne bileyim, Zeki Paşa ne isterse söylesin ben müdahale edemem dedim. Aradan bir kaç gün geçti İzzet Bey tekrar geldi; lâkin hep bu aralık mükerreren sadaret teklif edilmiş ve tarafımdan itizar edilmiş idi. Bu defa geldi, bir çok sözler söyledi; nihayet dedi ki:

— Ben Efendimize, Saîd Paşa ben dünyoda durdukça Efendimize bir zarar gelmez diyor, dedim; pek memnun oldular. Zâten kendilerinin arzuy-ı şahâneleri istirahat etmektir gelsinler Merasim köşkünde otursunlar, umûr-ı devlete baksınlar, yanınızda bir kalem verecekler orada ikamet buyurup ma'ruzatı red ve kabûl edeceksiniz dedi. Bunun üzerine itizar edildi, lâzım gelen sözler söylenildi, bi-fâide. İki gün sonra yine geldi, yine ısrar, daha bir takım sözler, düşünülünki nasıl olur? haricîle alâka yok, çocuk, çoluktan uzak, âdetâ mahbusiyet. Şediden red ettim; o hâlde sadâret teklif ettiler anı da reddettim; bir vilâyete me'mur olmağı veyahud nezaretlerden ne nezaretine olursa olsun ta'yin buyurulmağımı istid'a eyledim, yine olmadı. Her gün gelir aynı ısrar, tehdidat. Nihayet bir gün gelir bir tavr-ı garib ile:

— Efendimiz tereddüt buyuruyorlar, gelsin mutlaka Merasim kasrında ikamet etsin, hakkında fena olur buyuruyorlar dedi, hem mührile bir şeyler yaparak, önüne bakarak arasına:

— Aman efendim geçer geçer, bundan da geçerler deyüb duruyor. Baktım ki iş fena çâr ü nâçar sefarete gidildi.

Saîd Paşa'nın sefarethaneye ilticası, padişahı telâşa düşürmüştü. Sarayda bir kısım vükelâdan müteşekkil bir hey'et⁸ bu işi görüştü. Şûray-ı devlet reisi ve Hariciye nâzırı sefarethaneye gidip Saîd Paşa ile görüştüler; İngiltere elçisi Philippe Gury(?) de İngiltere hariciye nâzırı ile muhabere ediyordu. Saîd Paşa'nın, sefarethaneye ilticasından sonra gayret-keşler tarafından aleyhinde jurnâller verilmeye başlamıştı Bunlar arasında Zabtiye nâzırı Nâzım Paşa'da⁹

⁸ Sadrîâzam Halil Paşa, Şûray-ı devlet reisi Saîd Paşa, Hariciye nâzırı Tevfik, Dabliye nâzırı Memduh, Ticaret ve Nafia nâzırı Mahmud paşalardan mürekkep bir hey'et bir gece ausızın saraya davet olunarak Saîd Paşa'nın sefarethaneye ilticası mes'elesi görüşülmüştü.

⁹ Nâzım Paşa, Beyoğlu mutasarrıfı iken 10 Zilhicce 1307 (17 Temmuz 1890) da.

19 Cemaziyelâhir 1313 (7 Aralık 1895) tarihli bir jurnâl takdim etmiştir ki bunun sureti aşağıdadır :

Nezâret-i zabtiye

Saîd Paşa'nın sadâret-i âhiresinde [beşinci def'aki sadâret-i vakte kadar zabita-i şahanenin tedâbir-i teyakkuz-kâranesile fi'iliyatı men'edilmiş olan Ermeni Hınçak komitalarının teşebbüsât-ı ihtilâlkâranelerine karşı tedâbir-i mâniâ-i zabıtayı kest hususunda iltizam etmiş olduğu meslek-i taaruzkârânesi ve ale'l-husus rüesayî erbâb-ı mefsedetden mücerred müdahalât-ı ecnebiyeyi celb için bir hâdise-i ihtilâliyyeyi bi't-tasmim ika'a sa'i olanların zabıtaca da derdest edildikçe hemen çâkerlerini Bâb-ı âlîye celb ile İngiliz sefaretinin şikâyat-ı vaktasından bahs ile bunların tahliye-i sebilleri hususunda ibraz eylemiş olduğu garabet-i kanun şikenanesi vehle-i ülâda kendisinin Ermeni fesadının esbab ve ledünniyyâtına adem-i vukufuna haml olunmakla böyle tehlikeli bir teşebbüs-i ihtilâlkârâneyi serbest bırakmak mesleğinin bir maksad-ı mahsusa müstenid olabilmesi ihtimali bile bi't-tabi' tahattur olunamıyarak Ermeni fesadının esbab ve ledünniyyâtı hakkında şifâhen ve tahriren kendisine verilen izahatın dahi bir te'siri görülemeyüb yine evvelki mesnedinde devam ve Ermeni ihtilâlcilerini himayede ibzâl-i mesai'-i mâlâ-keâm ederek hatta hiç bir ecnebi devlet sefirinin nezdinde bulunduğu devlete resmen işkence ile ikrar-ı cürm ettirilmediğine

İstanbul'da Ermeni patırdısına tekaddüm eden günlerden bir kaç gün evvel Kâmil Bey'in yerine Zabtiye nâzırı olmuştu. Sadârette Saîd paşa bulunuyordu. Ermeni ihtilâli patlak verdiği ve tehlikeli bir hâl alarak Nazım Paşa'nın askerî müdahalesiyle isyanın bastırılması teklifine karşı çok mütereddid ve gevşek davranmış olduğunu, Nâzım Paşa *Yeni gün* gazetesine tefrika etmiş olduğu hatıratında (*Yeni gün* 18 Haziran 1931) beyân etmektedir. Nâzım Paşa bazı jurnâl ve vesikaları neğrettiği hâlde, hatıratında Saîd Paşa hakkındaki şikâyeti hâvi jurnâline hiç temas etmemiştir. Bundan başka Nâzım Paşa'nın bu jurnâli verdiği tarihte Saîd Paşa'dan sonra Kâmil Paşa ve onu tâkiben Halil Rifat Paşa sadârete gelmişlerdi. Ermeni isyanını bastırma çok olmuştu. Saîd Paşa'nın İngiltere elçiliğine ilticasını vesile yapan Nâzım paşa'nın bu jurnâle sadakatini arz ile padişahın teveccühüne mazhar olmak istediği anlaşılıyor. Nâzım Paşa, Saîd Paşa'nın bu işte gevşek ve hatta müsamahalı davrandığını kaydediyor; fakat bir hey'et-i vükelâ müzakeresi esnasında Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi de bir münasebetle Nâzım Paşa'dan bahs ile "... Zabtiye nezaretinde iken bir takım tezvîrâtile Ermeni vukuatını büyüdürek devletin başına bir gâile getirmiştir" sözlerini söyleyerek Nâzım Paşa'yı mes'ul tutmuştur.

dâir tahrir-i garibi resmen kabûl ederek Dahiliye nezâreti celîlesi vasıtasile taraf-ı çâkerâneme tebliğ eylemiş ve bu suretle dahî zabıtayı bi't-tehdid ifây-ı vazifeden men' etmek istemiştir.

Aynen ve merbuten arz ve takdim eylediğim evrakın her bir fikrası ma'ruzat-ı kemteramerin birer beyyinesidir. Evrak-ı mezkûrenin Ermeni vekaayî-i âhiresinin hüdusundan evvelki istidlâat ve ihbârâtı mutazammın olanları bi'l-vücuş şâyân-ı dikkatdir. Paytaht-ı saltanat-ı seniyyede bir ihtilâlin hemen ika' olunmak üzere bulunduğu dâir taraf-ı çâkerânemden vuku' bulan bir iş'ar resminin Saîd Paşa tarafında ne dürlü muhaberat ile kapatılmak istenilmiş olduğunu te'vil ve inkâr mümkün olamayacağı gibi hadisât-ı müessife-i âhirenin sebeb-i hüdusu dahi kendisinin bâlâda arz ve izah ve evrak-ı resmîye ile isbat olunan meslek-i iltizamkârânesinin netâyic-i tabiiyyesinden bulunduğu ma'ruzdur. Olcubda emr ü fermân hazret-i menlehül-emrindir. 19 Cemaziyelâhir sene 1313 ve 25 Teşrinisani sene 1311.

*Zabtiye nâzırı
Hüseyn Nâzım*

Şûray-ı devlet reisi ve Hariciye nâzırı paşaların görüşmeleri ve İngiltere hükûmetinin bu işle alâkadar olması ve Saîd Paşa'yı himaye etmesi neticesinde sefarethaneden konağına avdetle serbest ve şahsî hürriyetine sahip olarak yaşaması ve kendisine hiç bir suretle sıkıntı çektilirilmeyeceği ve kırk bin kuruş ma'zuliyet ma'zısı tahsis kılınacağı vaad olunarak buna karşı arzu ettiği Avrupa'ya gitmesine makam-ı Hilâfet-i kübranın riza göstermediği ve bu fikrinden vaz geçerek konağına avdeti hakkında 20 Cemaziyelâhir 1313 (8 Aralık 1895) tarihiyle Mabeyn Baş-kâtibliğinden kendisine aşağıdaki tezkire gönderilmiştir :

Yıldız Saray-ı hümâgunu Baş-kitâbet dairesi : 6703

Hiç bir gûna esbâb-ı mücibe olmadığı hâlde bir ecnebi sefârethanesine azimet buyrulmasından dolay tekrar-ı mütalâata hâcet görülemez. Hakk-ı âlî-i âsafanelerinde yirmi seneden beri rayegân buyurulagelen ve fi'ilen sâbit olan taattufat ve niyat-ı merahim gayât-ı cenâb-ı padişahî cümle-i cemilesinden olmak üzere rahat ve selâmet-i fahimanelerile efrâd-ı âile-i kerimanelerinin mes'ûdiyeti hakkındaki niyyat-ı mahasin âyât-ı cenâb-ı hilâfet-penâhiye zerre kadar nakise târîf olmadığı ve işte buna binaen serlesî

ve hürriyet-i şahsiye-i fahimânelerine mâlik olarck kemâl-i rahatla ikamet buyrulmak ve ne taşra me'muriyeti ve ne de Dersaadet'ce hiç bir me'muriyet teklif edilmeyeceğinden daovât-ı hayriye-i hazret-i hilâfet-penâhî ile iştigal olunmak üzere hemen devlet-i fahimânelerine avdet icab edeceğinin ve emr-i maişetten dolun şimdige kadar sâge-i ihsan-vâye-i hazret-i padişahîde bir gûna müzayeka çekilmediği gibi bâdema dahi çekilmeyeceğinden emin ve mutmain olub maamañih sâir emsâlden fazla olarak zât-ı sâmi i âsafânelerine Mâliye hazine-i celîlesinden kırk b'in kuruş ma'zuliyet maaşı tahsis ve ihsan buyrulacağına zât-ı fahimâneleri gibi bir vezîr-i zîşânın diğar-ı ecnebiyyede imrar-ı bakıyye-i hayat etmesine makam-ı muallây-ı Hilâfet-i kübra rıza göstermeyeceğinden bu fikirden feragat ve hemen devlet-hâne-i sâmilere avdet ve bu nesayih-i seniyye yirmi senedenberi hakk-ı âli-i âsafânelerinde rayegân buyrula gelen ve bu güne kadar muhafaza buyrulmakta olan eb-i müşfikin hissiyyat-ı merhamet âyâtından münbais olub bu hissiyyatın muhafaza ve siyanet buyrulması hususlarının taraf-ı sâmi-i fahimânelerine tebliği emr ü fermân-ı merhamet beyar-ı hazret-i hilâfet-penâhî icâb-ı âlisinden olmağla olbabda¹⁰. 20 Cemaziyelâhir sene 313 ve 25 Teşrinisani sene 311

Aslına mutabıktır. Kulları Fâik ve abd-i memlûkleri Hasan Tahsin¹¹.

Bu tezkireler Saîd Paşa'yı, Sadriâzam Halil Rifat Paşa ile sefarethaneden almağa memur edilen Şûray-ı devlet reisi ile Hariciye nâzırına gösterilmiş ve okutulmuş, onlarda bunun ağılanacak derecede müessir olduğunu beyan yollu aşağıdaki mütalâayı yazmışlardır :

Mabeyn-i hümâyun-ı hazret-i mülûkâne Baş-kitabetinden sadr-ı esbak Saîd Paşa'ya yazılmak üzere kaleme alınan tezkire müsveddesi manzûr-ı ubeydanemiz oldu. Bu tezkirenin muhteviyatı ol derece mükemmel ve ol mertebe hikmet-i hükûmeti câmi'dir ki okuyanları ağılatır ve taşa te'sir eder bir hâlde olduğundan Saîd Paşa'ya dahi te'sir edeceğine ve bunun üzerine sefarethaneyi terk

¹⁰ Mahmud Kemal Bey, Mabeyn-i Baş-kitabetinden Saîd Paşa'ya gönderilen bu tezkireden bahs etmiyerek, her nedense bunun yerine Saîd Paşa hakkında Petersburg sefaretine çekilmiş olan telgraftan bahs etmektedir.

¹¹ Başkâtib Tahsin Paşa ile kurenadan Fâik Bey.

eyliyeceğini me'mûl ederiz. Aksi hâlinde bu âdeme söz te'sir etdirecek bir hâlde olmadığını hükm ile hakkında lâzım olan laın ve nefreti yâd ve tekrarda müttehidü'l-eskârız. Şâyed Saîd Paşa bu tezkire üzerine mütenebbih olmazda yire sefaretten infikâk etmez ise tezkirenin gazetelere dercile uluvvîşân ve eskâr-ı hazret-i padişahînin umûm âlem-i islâmiyete ve hey'et-i ulemaya ilânı dahi pek münasib olur itikadındayız.

Kulları Rifat Kulları Saîd Kulları Tevfik

Saîd Paşa, Sultan Abdülhamid'in mizac ve meşrebini, vaadinde durmadığını, merhum Mithad Paşa'nın hakkında da böyle ca'li iltifatları ve net'cenin ne olduğunu yakinen bildiği için suretini kayd ettiğimiz Mabeyn Baş-kitabetinin tezkiresine itimad edemeyeceğinden, onun sefaretten çıkarak konağına dönmesini başka cihetten aramak lâzımdır. Fı'l-hakika aşağıda derc edeceğimiz vesika suretleri İngiliz hükûmetinin Saîd Paşa'yı himaye ettiğini göstermektedir ki bu hususa Mahmud Kemal Bey'in eserinde temas edilmemiştir.

Saîd Paşa, İngiltere Hariciye nazâretine ve ondan başka Mabeyn Baş-kâtibi vasıtasile Abdülhamid tarafından ecnebi devlet sefirlerine verilen teminat üzerine konağına avdet etmiş ve aynı günde İngiltere elçisi hükûmeti namına, Saîd Paşa'nın bundan sonra serbest ve tam bir emniyet içinde bulunması ümidini izhar eden 9 Aralık 1895 tarihli bir takririni Hariciye nâzırı Tevfik Paşa'ya vermiştir. Hariciye nâzırı bu takriri, mahremâne kaydiyle bir tezkire ile Sadârete arz etmiş ve oradan da sadriâzâmın arizasile birlikte padişaha takdim edilmiştir. Bunların suretleri aynen şöyledir :

Bâb-i âli Mahremâne
Daire-i hariciye Huzur-ı sâmi-i hazret-i
Mektubi kalemi : 4186 Sadâret-penâhiye

Ma'ruz-ı çöker-i kemâleridir :

Sadr-ı esbak ubbehettü devletlû Saîd Paşa hazretlerinin te'minat-ı vakıa üzerine konağına avdet eylemiş olduğunu ve hükûmet-i metbu'asının müşarünileyhin âtiyen serbesti ve emniyet-i kâmileyi hâiz olacağı ümid i kavisinde bulunduğunu müş'ir İngiltere sefiri tarafından irsâl olunan 9 Kânuntevvel sene 95 tarihli ve yüz otuz

yedî numaralı tahririn tercümesi leffen takdim kılınmağla emr ü ferman hazret-i veliyü'l-emrindir. 23 Cemaziyelâhire sene 1313 ve 28 Teşrinisani sene 311.

Hariciye nâzırı
Tevfik

Bu tezkirenin yazılış tarihinden bir gün sonra Sadaret makamından Mabeyn-i hümâyuna gönderilen arıza sureti ise aynen şöyledir:

Bâb-ı âli Daire-i sadaret Amedî-i divân-ı hümâyun: 1471

Sadr-ı esbak Saîd Paşa hazretlerinin konağına avdetinden dolayı bâzî ifâdeyi hâvi İngiltere sefiri tarafından verilen tahrir tercümesinin gönderildiğini şâmil Hariciye nezâret-i celîlesinin tezkiresi arz ve takdim kılındı Efendim. 24 Cemaziyelâhir sene 313 ve 29 Teşrinisani sene 311.

Sadrîâzam
Rif'at

Bâb-ı âli Nazâret-i umûr-ı hariciye tercüme odası: Aded

Hariciye nazaretine fi 9 Kânuntevvel sene 95 tarihile İngiltere sefaretinden vârid olan 137 numaralı tahririn tercümesidir:

Ubbehellû devletlû Saîd Paşa hazretleri taraf-ı eşref-i hazret-i şehriyâriden zât-ı âli-i âsafaneleri ve Şûray-ı devlet reisi vasıtasile şehri-i hâlin beşinde süfera-yı ecnebiyyeye verilen ve Ser-kâtib-i hazret-i şehriyâri vesatetile dahi Paşa-yı müşarünileyh hazretlerine tahriren tebliğ buyrulan te'minata itimaden İngiltere seforethane-sinden çıkub konağına avdet eylemiş olduğundan hükümet-i metbuamdan aldığım ta'limat üzerine şurasını zât-ı âli-i âsafanelerine iş'ar ederim ki hükümet-i metbuam müşarünileyh Saîd Paşa hazretlerinin âtiyen serbestî ve emniyet-i kâmileyi hâiz olacağı ümmid-i kavisindedir. Beyân-ı hâl ibraz-ı me'âsir-i ihtiramkâriye zerî'a ittihaz kılındı.

İngiltere elçisinin yukarıda tercümesini gördüğümüz bu tahririne cevab olarak, Saîd Paşa'nın âilesi ile birlikte İstanbul'da oturup kendisine hiç bir memuriyet verilmeyeceği, hürriyet ve emniyet içinde bulunacağına dâir Hariciye nazâreti vasıtasile İngiliz elçisine aşağıdaki şu tezkire gönderilmiştir:

Memalik-i ecnebiyyeye gitmek arzusunda bulunan sadr-ı esbak Saîd Paşa hazretleri hakkında teveccühât ve emniyet-i seniyye-i

hazret-i padişahî berkemâl olmağla bî azimet tasavvurundan sarf-ı nazar etmesi arzu buyrulmuş olub maamafih müşarünileyh hazretleri riza ve arzusu olmadıkça ne burada ne de haricte bir me'muriyete ta'yin olunmayacak ve bi't-tabî Dersaadet'de bulunan hanesinde mukim ve kendisi ve ailesi kemakân hürriyet ve emniyet-i zatıyelerine mazhar olacaktırlar ve müşarünileyhe muntazaman müstahik olduğu ma'zuliyet macası tahsis olunacaktır; hususât-ı mezkûrenin şeref müteallık buyrulan irâde-i seniyye-i hazret-i padişahî mantuk-ı âlîsine İngiltere sefarethanesine tebliğine ibtidar kılındı.

Bu tezkirenin bizzat padişahın kendi el yazısıyla yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir veya hiç değilse müsveddenin tashihine âid kemakân ve mazhar kelimeleri Abdülhamid tarafından ilâve edilmiştir. Müsveddesi sarayda tertip olunarak «tezkire-i sefarete cevab itası Sadrîâzam ve Hariciye nâzırı Paşa kullarına tebliğ olundu» denilerek sadrîâzamın arızasının arkasına bir kayd konulmuştur. Sefire gönderilen cevabda Saîd Paşa ve ailesinin kemakân hürriyet ve emniyet içinde bulunacakları yazılıyorsa da, merhumun ecnebi sefarethanesine ilticasının sebebi emniyetsizlik ve huzursuzluktan ileri gelmiş olduğundan, tahrirdeki kemakân ibaresi ma'ruz kaldığı muamelenin aksidir.

Sefarethaneden konağına döndükten pek az sonra konağının tarassudundan şikâyeti hâvi, Saîd Paşa tarafından makam-ı sadarete göndermiş olduğu 23 Cemaziyelâhir 1313 (11 Aralık 1895) tarihli tezkiresinde, sadakat ve ubudiyetinden bahs ve konağı yanına konmuş olan haliyelerden şikâyet etmişti. Sadrîâzam bu tezkireyi hiç bir mütâ'âa beyan etmeden kısa bir arıza ile saraya takdim etmiştir ki gerek tezkire ve gerek arıza suretleri aynen aşağıya yazılmıştır:

Bâb-ı âli Daire-i sadaret Amedî-i divân-ı hümâyun 1470

Vecâib-i mahmidet ve ubudiyet-kârânesinin atebe-i ulya-yı cenâb-ı mülûkâneye arz-ı müsted'i ve müsted'iyât-ı sâireyi hâvi sadr-ı esbak Saîd Paşa hazretlerinden gelen tezkire arz ve takdim kılındı Efendim. 23 Cemaziyelâhir sene 313 ve 28 Teşrinisani sene 311.

Sadrîâzam
Rif'at

Saîd Paşa'nın tezkiresi sureti ise aynen şöyledir:

Ma'ruz-ı câker-i kemir eleridir ki

Memleket-i ecnebiyyeye azimet ümniyesini mübrim ve müstelzim olan a'zar-ı bedihiyye ve hakikiyye geçen çarşamba günü İngiltere sefaretine müsafiret-i âcizanemi müteakib cânib-i maali menakıb-ı vekâlet-penâhîlerine mürsel tezkire-i senâveride telhis ve tahrir olunan keyfiyetten reh-in-ilm-i hakayık-dânî-i hidivleri olmuştur. Hasbe'l-hâl her nevi' alâik-ı fevâid ve en'âniden mütecerred ve ancak fırağ-ı bâl ile evkat-gûzar olmağa câhid olduğuma burhan-ı kat'i ve niyyet-i hâlisane ve sadakat-kârâne-i râçizoneme delil-i fi'ili bulunan şu ümniye takdir-i âliye mazhar ile fi'l-hâl ve bigayr-i kıl u kal azimete muvaffakiyet ve me'zuniyet ümmidinde bulunduğum hâlde mare'l-beyân müsafiret hininden bed' i'e tevâli eden muhaberat imtidat-ı ikamet ve müsafirete sebep olub nihayet memleket-i ecnebiyyeye azimetten fırağ ve muhafaza-i sıhhat esbabına dahi bırada tevessül olunması haklarında mütetabiu's-sudur olan arzuy-ı âliye imtisâlen ve gerek keşide-i silk-i sûtur buyurulan enva'-ı inayet ve âitfetden ve gerek sıdk u ihlâs-ı kemterânem hakkında mütevâliyen mübeşşer olduğum nîmet-i zi-kıymet-i itimad ve emniyet-i cenâb-ı mülkdâriden dolayı hissiyat-ı şükran âyat ile mütehassisen bu gece hâne-i senâverâneme avdet eyledim; vecâib-i mahmidet-kârâne-i kemterânemin südde-i ulya-yı hazret-i mülûkâneye arz ve iblâğına himem-i sâmiye-i vekâlet-penâhîlerini rica ederim. Birde esnay-ı gıyab-ı âcizide civardaki karakolhane tarafından mevzu' nokta vasatetile efrâd-ı beytten bir takımının duhûl ve hurûcunda müşkilât ve bir iki def'ada ekmek ve süd gibi havayic-i beytiye kablalarının muayenesi gibi hâlât vuku'u mesmu' olarak mahall-i müsafirette kurenây-ı cenâb-ı şehriyâriden Ragıb Bey Efendi hazretlerine bi'l-nünasebe mesmu'ât-ı muharrere ifham olundukda bunlar münhasıran bazı me'murların fart-ı gayretinden münbâis olduğunu irad eylemiş olub yine mare'l-beyân nokta tarafından evlâd-ı âcizaremnden birinin muallimi bulunan Fransız Lambert ile İngiliz hocasının duhullerine mümanâat olunmuş olduğu gibi Fransa tebaasından olub bende-zâdelerinden birinin hizmet-i ta'liminde bulunan bir muallime-i mu'tebere dahi haneye girerken ihrac ve irca' edildiği bî'de'l-cöde karin-i sem'-i teessüf olmoğla münafi-i rıza-yı hokkanîyet i'tikay-ı âli olan ve teb'yyat-ı muharrireye nazaran bazılarının eser-i fart u gayreti olmak lâzım gelen şu şeylerin de nazar-ı hakayık eser-i hidivlerine

ib'âğile o misillü âsâr-ı fart u gayret hakkında icâb-ı hâlin icrastı menûd-ı re'y-i sâmi-i vekâlet-penâhîleri bulunduğunun beyânı vecf-beden addolundu. Olbabda emr ü fernân hazret-i veliyü'l-emrindir. 23 C. Sene 313 ve 28 Teşrinisani sene 311. Sadr-ı esbak

Said

Said Paşa, İngiltere sefarethanesinden konağına avdetini müteakib kendisine verileceği vaâd edilen mazuliyet maaşının verilmemesinden ve padişahın teveccühünden de mahrum kaldığından müteessiren Mı'rac kandili vesilesiyle takdim ettiği 27 Receb 1313 (13 Ocak 1896) tarihli sureti aşağıda münderiç arızasında arz-ı hulûs ile sadakat ve rabitasıdan bahs etmektedir.

Atebe-i şevket-pirâye i hazret-i hilâfet-penâhîlerine m'ruz-ı cbl-i müstedimdir.

Haylı zamandanberi duçar olduğum mi'de ve em'a ve romantizma illetlerinin iştihat ile vücud-ı âcizanemi zaaf istilâ ederek muztarib ve bimar ve teveccühât-ı mes'odet âyat-ı cenâb-ı cihanbânîlerinden mahrumiyet mülâhazasile de garik-ı âlâm ve ekdarım. Leyle-i Mı'rac bahirü'l-ibtihac-ı hazret-i Nebevi'den dolayı atebe-i sipihr itilây-ı mülûkânelerine arz-ı vecâib-i tes'îd ve tehniyet ve dovât-ı vâcibetü't-te'diyat-ı hazret-i cihandârilerini tekrar ve tilâvet ile beraber eyyam-ı mübarekede arz-ı ahvâl ile isti'taf, deb-i erbâb-ı melâl olduğu için geçenki tasdiimden dolayı kulunuzca hâsil olan ukde-i teessür ve kederi afv-ı âlem-şümül-i cenâb-ı velînimet-i âzamilerine binaen arz ve beyan ediyorum.

Velînimet-i bi-minnetimiz zât-ı hilâfetsimat Efendimize hizmet-i mutlaka bir menuriyete mevkuş bulur madığı ve her zerria ile vecibe-i sıdk u hizmet mümkinü'l-ifa idüğü mütalia-i ubudiyet-şiaranesinde bulunduğuma mebnî geçende gerek hizmet-i vekâlet bahsinde ve gerek diğer memuriyetin tekrar teklifi üzerine bâzı emsâli gibi ya meclis mamuriyeti¹² yahud hangi nezaret ferman buyrulursa anda bulunulması ile şayed bunlar tensib buyrulmaz ise suâl-i âli şeref-vukuunda hatırat-ı kâstra-i memlûkâremin hâne-i ubeydânemden tahriri suretile de ifâyı vâcibe-i müsadikat kaabil olacağı arz ve beyan olunmuş olup yoksa bî mütalâa hâşâ eser-i istiğna değil idi.

¹² Meclis-i Vekelâya memuriyet (sandalya-ız nazırlık).

Vaktâki şu temenniyat-ı berdegânemin husulünden nevmid' oldum; bunu bâzılar tarafından mevzu' hased ve garaz olduğuma ve hiç olmazsa temenniyat-ı mezkûre kullarını nazar-ı iksir eser-i hümâyun-ı mülûkânelerinden düşürmeye bâis olacak veya istiğna vega hizmet-i seniyyenin hâşa iba ma'nasına m'ituf olabilecek suretlerle tefsir olunduğuna haml ile duçar-ı melâl oldum; hasbêzeman hâl ve kudret-i müstemendânemin müsaid olmadığı me'muriyetlerde ise adem-i kifayet yahud adem-i muvaffakiyetle teveccühât-ı bâisü'n-necât-ı hümâyunlarından mahrumiyet netajicini tasavvur ederek daha ziyade muztoribü'l-bâl bulundum. Hidemat-ı âliye ile müşerref olanların muarızları şöyle dursun muvafakatlerinden ve hatta onları takdir eder gibi görünenlerden bir takımının maksadları bile zâhırde takdir ve sahabete ve hakikat i hâlde ızzar ve siyete masruf olmak hâlât-ı mücerrebe-i kevnîyeden idügi arz ve beyandan âzadedir. Bunun içünmidir, yahud ki sırf bir bahtsizlik eserimidir kulları her ne zaman nezd-i âli-i cenâb-ı mülûkânelerinde mevki-i emn ü itimada vâsıl ve şeref-i teveccühât ve iltifat-ı ulyaya nâil oldisem muarızlar eksik olmadı; bunu ve mülâhazat-ı sâlifü'l-beyanı derpiş ederek alâik memleketten tecerrüd olduğu hâlde belki o gibi evza'-ı muhasedat zâil ve velnîmet Efendimizce ve hatta müsadikat-ı kâmile-i memlûkânem hakkında daha ziyade itminan hâsıl ve bı takdîrde her ne zaman ferman buyrulsu avdet kabil olacağı ümidile ve moamofih her hâl ve mahâlde sûri ve mânevî himayet ve inayet-i ulya-ı hilâfetpenâhîlerine itisam ve irtibat-ı tam vâreste-i kayd ve ifham bulunması cihetile alâik-ı mezkûreden tecerrüd sureti tasavvur olunmuş olduğu hâlde irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkânelerine imtisalen bı suret terk olundu ise de enzâr-ı iksir âsâr-ı hümâyun-ı cenâb-ı mülûkânelerinden dür ve mehcur kaldığının tesir-i elim ve keder-i azîmi ile her ân ve dakika olkadar müteellim ve ol mertebê mükedderim ki mükaddime-i arizede beyan olunan galebe-i ilel ve eskamın ve mev'ud-ı âli olan maaş-ı ma'zuliyete henüz adem-i nâiliyetten maişetçe hâsıl olan ziyk-ı tamın müşkilâtını arz ve târiife hacet bile göremem.

Hasılı bu yevn-i mübarekde bu suretle şerh-i ukde-i âlâm ile zâten ve kadimen müstezil olduğum sâye-i saadet sermaye-i cenâb-ı mün'im ve müşfik-i âzamilerine bilhassa istizlâl eylediğim muhat-ı ilm-i âlem-ârây-ı cenâb-ı husrevânileri buyruldukda

olbabda ve her hâlde emr ü ferman hazret-i veliyü'l-emir ve'l-ihsan Padişahımız Efendimizindir. 27 Receb 313 ve 31 Kânunuevvel 311.
Kulları Saîd

4

Hürriyet ve emniyet-i kâmile içinde bulundurulacağı vaad olunan Saîd Paşa, ihtilattan memnu denecek derecede sıkıntılı bir hâlde bulunup, tâlibleri çıktığı hâlde kızlarının evlendirilmelerine müsaade edilmemesinden ve kendi hakkındaki muamelelerden dolayı almak isteyenlerin çekingen olduklarından bahs ile 28 Safer 314 (8 Ağustos 1896) tarihli arizasında Abdülhamid'e serzenişlerde bulunmuştur:

Atebe-i seniyye-i hilâfet-penâhîlerine ma'ruz-ı abd-i memlûk-leridir.

Zatce ve âilece cemi'-i ihtiyacat-ı ubeydanem muattal bir raddeye geldiğinden müşkilat-ı vakiyatı nazar-ı inâyet eser-i zillüllâhîlerine arza mecbur oldum. Evvelen, fevkalâde bir ıztırab-ı uzlet ve inziva içinde bulunmakta ve gece, gündüz yalnızlıkla evkatgüzar olmaktayım. Sâniyen, inziva ve adem-i meşguliyetten ve bir yere çıkılıp gezilemediğinden dolâyı zâten duçar olduğum mide ve emâ hastalıkları ve evcâ-ı mefâsıl gittikçe izdiyad etmektedir. Sâlisen, evvelce emr ü ferman-ı lütf âyân-ı zillüllâhîleri iktizasınca emr-i izdivaçlarını sânih olacak irâde-i seniyyeye tâlik etmiş olduğum kerimem cariyelerinin akid ve tenkihlerine bâzı talibîn zuhur etmiş ve taleblerini tahriren dahi beyan eylemiş iseler de teveccühât-ı hümâyun-ı mülûkânelerinden mahrumiyet şayyası anlara dahi bâis-i tevakkuf olarak matlâblarından rücû etmişlerdir. Âcizot-ı nisadın iki nefer-i nâcizin ihtiyacat-ı ma'sumanelerinden dür kılmalarından dolâyı hasbe'l-beşeriyye ve ale'l-husus bi-hasebi'l-übüve tezyid-i ıztırabat etmemek ise adimü'l-imbâdır. Ahval-i ma'ruza zâhîren üç şeyden ibaret ise de fi-nefsi'l-emir köffe-i huzur ve saadeti sâlib olduğundan ubudiyyet-i kadime ve sâbite-i hâkisaraneme müterettib bulunan saffet-i tam ve melce-i müstemendon olan bâb-ı inayet-meâb-ı cenâb-ı hüsrevanelerine itisam ile irâde-i isabet âde-i zillüllâhîlerine müracaat eyledim. Katibe-i ahvâlde emr ü ferman hazret-i veliyü'l-emir ve'l-ihsan Padişahımız Efendimiz hazretlerininindir. 28 Safer sene 314.
Kulları Saîd

17 Zilkade 1316 gecesi (29 Mart 1899) Abdülhamid Filibe şehrinin elektirikle tenvir edilmesi dolayısıyla Saîd Paşa'yı saraya davet ederek huzura kabûl edip, görüşmüş; ayrılacağı sırada bir arzusu var ise arz etmesini söylemiş; oda ertesi günü damadı İstinye'li Nuri Bey'in Şûray-ı devlet azalığına terfiini ve diğer kerimesinin de hünkâr yaverlerinden Necib Bey'e tezvicine müsâade edilmesini arz etmiş. Filibe'nin elektirikle tenviri hakkında bir ecnebi şirketle akdedilen mukaveleye âid malûmatı hâvi diğer bir arizayı da Mabeyn Baş-kitabeti vasıtasile takdim eylemiştir. Tezkire sureti:

Leffen savb-ı samî-i kerimanelerine irsâl olunan iki mazrufın atebe-i seniyye-i mülûkâneye arzına himem-i kerimaneleri masruf buyrulmak bâbında emr ü irâde Efendim hazretlerininindir. 17 Zilkade sene 316.

*Sadr-ı esbak
Saîd*

Damadı, Nuri Bey'in terfi hakkındaki arızası ise şöyledir :

Atebe-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhîlerine ma'ruz-ı abd-i memlûkdür.

Südde-i seniyye-i velînimet-i âzamilerine dün gece rûmâl olduğum hîn-i sa'd rehinde bir arzu-yı ubeydanem var ise arzına dair telakkisile mübahî olduğum emr ü fermân-ı hümâyun-ı cenâb-ı hilâfetpenâhîlerine iğtiraren damad-ı çâkeranem Hariciye nezaretî umûr-ı tüccariye kalemi mümeyyizi Nuri Bey kullarının maaş-ı kâilisi ve bir derece terfi-i rütbesile Şuray-ı devlet azalığına nakli ve küçük kerime-i ubeydanemin yaveran-ı hazret-i şehriyarilerinden Necib Bey kullarına tezvicî hususuna müsâade-i inâyet âde-i hazret-i şehriyarileri erzan buyrulması niyazına ibtidar kılındı ise de her hâlde emr ü fermân hazret-i veliyü'l emir ve'l-ihsan Padişahımız Efendimiz hazretlerininindir. 27 Zilkade sene 316.

Kulları Saîd

Saîd Paşa'nın ikinci arızası sureti de şöyledir :

Ticaret gazetesinde elektrik fenerlerine dâir görülen fıkranın arzı emr ü fermân-ı hümâyun-ı mülûkâne muktazay-ı âlisinden olmağla gazete nüshası leffen takdim kılındı. Meâle nazararı Filibe şehrinin tenviri için beheri 500 mum aydınlığında olmak

üzere bir ecnebi şirketle mukavele edilen dokuz yüz aded elektirik lâmbasının bedel-i senevîsi iki bin kûsûr tâbir-i oharla elli bin frankdan ibaret bulunmuştur. Emr ü fermân hazret-i veliyü'l-emir ve'l-ihsan Padişahımız Efendimizindir. 17 Zilkade sene 316.

Kulları Saîd

Filibe'nin elektirikle tenviri hakkındaki mukaveleden ma'na çıkaraan Abdülhamid, her başı sıkıldıkça Saîd Paşa'ya baş vurmaktan vaz geçemiyor, hükümetce yapılması lâzım gelen bu basit şeyden tevehhüm ederek Saîd Paşa'nın mütalaasını almadan rahat edemiyordu. Saîd Paşa'da iltifattan uzak kalmaya râzî olamıyarak her münasebet düşdükçe bunu arıyor ve az zamanda anlaşılıyorlardı.

Saîd Paşa küçük oğlunu sünnet ettirmek istemiş. Abdülhamid, kendi oğlu Abdurrahim Efendi'yi de sünnet ettireceği için beraberce sünnet yapılmasını irâde eylemiş olduğundan 10 Muharrem 317 (24 Mayıs 1899) da Baş kâtip tarafından Saîd Paşa'ya aşağıda müsveddesi görülen tezkire gönderilmiştir :

Yıldız saray-ı hümâyunu Baş kitabet dairesi

Mahdum-ı sâmi-i âsaf ı ekremilerinin hitanı tasnim buyrulduğu doktor Rasim Bey'in ma'ruzatından ma'lum-ı âlî buyrulub hâlbuki cenâb ı Hak müteyemmin ve mes'ud buyursun velînimet-i bi-minnetimiz Padişahımız Efendimiz hazretlerinin şehzade-i civarboht-ı mülûkâneleri devletlû necabetlû Abdurrahim Efendi hazretlerinin sür ı hitanları mütekarribü'l-icra bulunmasına binaen atebe-i ulyay-ı hazret-i padişahiye pek kadim olan ihtisas ve ubudiyet-i âsafaneleri cihetile mahdum-ı sâmilerinin ayrıca icroy-ı hitanı hâlinde hatırı maâli müzahir-i hümâyuna te'sir bahş olacağından mahdum-ı dâverilerinin dahi devletlû necabetlû Efendi hazretlerinin musammem olan sür-ı hitanlarında icra-yı hitanı şeref-sâdır olan irâde-i iltifat ifâde-i hazret-i hilâfetpenâhî iktizay-ı âlisinden olarak Rasim Bey dahi şifahen tebliğa memur buyrulmağla olbabda¹⁴.

10 Muharrem 317

¹⁴ Saîd Paşa malûm hasisiği sebebiyle masrafsız olarak oğlunu sünnet ettirmekten memnun olacağı gibi, padişah da, bu sünnet vesilesiyle Saîd Paşa'nın

Mukabele olunmuştur. Kulları Hakkı, Kulları Yahya Sezai, abd-i memlükleri Tahsin [Başkâtib].

7

Saîd Paşa'nın, büyük oğlu Ali Namık Bey'in rütbesinin bir derece terfii ile Şûray-ı devlet azalığına alınması hakkında takdim etmiş olduğu 8 Rebiülâhîr 318 (5 Ağustos 1900) tarihli arıza sûreti:

Atebe-i felek-mertebe-i hazret-i hilâfetpenâhîye ma'ruz-ı abd-i memlûkdür.

Çâker-zâde-i âsîtan-ı sidre nişan cenâb-ı şehriyarileri Ali Namık kulları bundan bir kaç sene evvel atebe-i seniyye-i mülûkâneye cebhe-say-i ubudiyet şerefi-âzimini ihraz eylediği sırada mazhor olduğu eltaf-ı celîle-i teşvikiye te'sir-i fevz gayeti ile tahsilini mertebe-i mükemmeliyete îsâl eyledi. Ulûm-ı riyaziye ve tabiiye ve edebiyat-ı garbiyyede derece-i ûlâ şehadetnamesini almıştır. Sevk-ı ubuvvetle değil hiss-i hakikatle arz ederim ki İngiliz ve Fransız lisanlarında inşa ve selikasî dahi mükemmeldir ve elyevm Paris darülfünunu programına tevfiikan tederrüs ettiği ilm-i hukukun üç seneye münkasem müddet-i tahsilîyesinden kısm-ı âzam olan iki seneyi ikmâl etmiştir. Bu esbab ile beraber kendisini velînimet-i âlem Efendimizin ve devlet-i zî-şevket-i hümâyunlarının hizmetine vakf-ı vücûd etmeğe kabil olmasile atebe-i ulyadan hakkında bir niyaza cür'etyab oluyorum. Buda bir derece terfi-i rütbesi ve tahrirat-ı hariciye kaleminden muhasses iki bin kuruş maaşile Şûray-ı devlet âzalığına nakli hususudur. Yine olbabda ve katibe-i ahvâlde emr ü fermân hazret-i veliyü'l-emir ve'l-ihsan şevketlû Padişahımız Efendimiz hazretlerindir. 8 Rebiülâhîr sene 318.

Kulları Saîd

Saîd Paşa'nın bu istirhamı kabûl olunarak, Ali Namık Bey bilâhîre Şûray-ı devlete aza nasb olmuştur.

konuşma gelecek kalabalığın ve siyasi şahsiyetlerin gelmelerini önlediğinden dolayı o da memnun kalmış olmalıdır.

8

Saîd Paşa, oğlu Ali Namık Bey'in hastalığından dolayı kış havası mutedil olan Nis'de geçirmesini ve evlâdına muhabbeti sebebiyle kendisinin de oğlu ile beraber gitmesine padişahın müsaade etmesi hakkında Cemaziyelevvel 1319 (Ağustos 1901) tarihli bir arızasının takdimine müsaade edilmesi hakkında Mabeyn başkâtibliğine gönderdiği tezkireye mabeynce verilen cevabda sadaret makamını ihraz etmiş bir zâtın evlâdını tedavi ettirmek üzere Avrupa'ya gitmesi şimdiye kadar görülmediğinden bahs ile bundan vazgeçilmesi ve maamafih Namık Bey'in tedavi için gitmesine müsaade olunacağını mübeyyin garib cevap aşağıdadır:

Sadr-ı esbak Saîd Paşa'ya tezkire

Mahdum-ı sâmi-i âsafaneleri Ali Namık Bey Efendi hazretlerinin mevsim-i şitayı Nis'de geçirmesi hastalığı icâbından bulunduğu ve kendisile beraberce azimet muktezay-ı übüvvetden olduğundan bahis ile istiday-ı müsâade-i seniyyeyi hâvi tezkire-i âliyye-i dâveraneleri mcnzur-ı âli-i cenâb-ı Padişahi buyruldu.

Müşarünileyh Namık Bey'in muayene-i tıbbiye ile Nis'e azimetine lüzûm görüldüğü hâlde işin sıhate taallûku cihetile ve eşfak-ı merahim-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenâhî icâb-ı âlisince azimetine müsâade-i seniyye-i mülûkâne rayegân buyrulacağı derkâr olup fakat müşarünileyh ile beraber azimet bahsine gelince Namık Bey neci-i sâmi-i dâveraneleri olmak cihetile hakkındaki muhabbet-i samimiye-i pederaneleri gayr-ı kaabil-i inkâr olmağla beraber müşarünileyhden başka burada vücûd-ı sâmiyelerini müstelzim evlâd-ı sâmiye-i âsofoneleri olduğundan ve maahâzâ zât-ı sâmi-i âsafaneleri gibi makam-ı celîl-i sadaret-i uzmada evvelce bulunmuş olan bir zâtın evlâdını tedavi için Avrupa'ya gitmesi mesbuku'l-emsâl olmadığından tasavvur-ı azimetden feragat etmeleri ve müşarünileyh Namık Bey hakkında dahi o veçhile müsâade-i seniyye-i mülûkânenin şâyan buyrulacağı şeref-sudûr buyrulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhî mantuk-i celîline tevfiikan tebliğ ve beyan buyrulur olbabda¹⁵. 14 Cemaziyelevvel sene 319

Müsevvid Zeki

¹⁵ Saîd Paşa oğlu ile beraber Avrupa'ya gitmek istemi, kendisine izin verilmi-

Sadrîâzam Halil Rifat Paşa'nın Ağustos 1319 (Kasım 1901) de vefat etmesi üzerine Abdülhamid, bu makama altıncı defa olarak Saîd Paşa'yı tâyin etmiştir (6 Şaban 1319=18 Kasım 1901). Saîd Paşa'nın İngiltere sefarethanesine ilticasıyla kızmış olan Abdülhamid, liyakatini takdir etmiş olduğu bu vezirinden yüz çevirmeyerek yine ara sıra mühim ve kendisini vesveseye düşüren işlerde onun mütalâasını almak suretile istifade etmekte idi. Halil Rifat Paşa'nın vefatı dolayısıyla mevcut vükelâ arasından ve hâriciden sadareti isteyenlerden¹⁶ hiç kimseyi münasip görmemiş, fakat bu defa Saîd Paşa'dan kendisine sadakatle hizmet edeceğine dâir bir yemin senedi almıştır ki bunun sureti aşağıdadır:

Atebe-i muallây-ı hazret-i hilâfetpenâhilerine ma'ruz-ı abd-i memlûkdur.

Zât-ı şevket-simat-ı hazret-i hilâfetpenâhilerine ve devlet-i aliyyelerine hâlen ve istikbalen sadakatle hizmet edeceğimi hizmet-i sadaret hakkında şeref-vâkı' olan emr ü fermân-ı hümâyun-ı hazret-i cihan-bânilerine binaen kassem-i billâh ile arz ederim. Katibe-i ahvâlde emr ü ferman hazret-i veliyül emir ve'l-ihsan Padişahımız Efendimiz hazretlerininindir. 6 Şaban sene 1319 ve 3 Teşrinisani Kalları Saîd¹⁷

Bu sadareti on dört ay kadar sürdürdü. Serasker Rıza Paşa'nın kendisine ağır söz söylemesi ve bâzı arızalarının kabul edilmemesi, işlerin dağdağalı olması sebebiyle, padişahın ısrarına ve maddatta bir daha barışmayacağı tehdidine rağmen istifa ile çekildi.

Çekildiğini bildiği için, belki bu suretle oğlunun gitmesini sağlamak istemiştir. Çünkü kendisinin konağından dışarıya çıkmasına bile müsaade etmeyen Abdülhamid'in, İngiltere sefarethanesine ilticasıyla bir mâcera açmış olan Saîd Paşa'ya izin vermiyeceği meydanda idi; onu kendisi de biliyordu. Eğer bu müracaatı ile, işaret ettiği hususları temini düşünmemiş ise herhâlde padişahı kendisiyle alâkadar tutmak istemiş olmalıdır.

¹⁶ Halil Rifat Paşa'nın vefatı üzerine sadareti Tophane Müşiri Zeki Paşa ve Edirne vâli vekili ve İkinci Ordu kumandanı Müşir Arif Paşa istemişlerdi.

¹⁷ *Son Sadrâzamlar*, s. 1045, notunda mündemiç olan varaka, Yıldız Evrakı, aski tasnif 1942, yeni tasnif zarf numarası 4 dedir.

Abdülhamid ile Saîd Paşa'nın dargınlıkları kayıkcı kavgasına benziyordu; Saîd Paşa menkûp kaldığı zaman bir vesile bularak Padişaha yanaşıyor. Abdülhamid ise bir müşkül zuhurunda Saîd Paşa'nın mütalâasını alıyordu.

Saîd Paşa'nın konağının bitişiğindeki Hazire-i hassaya âid hanenin kendisine verilmesinden dolayı Saîd Paşa tarafından 16 Safer 1323 ve 22 Nisan 1905 tarihli olarak teşekkürü hâvî Mabeyn Baş-kitabetine tezkiresi:

Mesken-i âcizaneme muttasıl bulunan ve evvelce Hazine-i hassa-i şâhânece inşâ kılınan hanenin uhde-i âciziye tevîz ve ihsan buyrulduğu pirâye-i dest-i tevkir olan tezkire-i aligye-i âsafanelerinden müsteban ve lütf-ı âlî-i hazret-i cihan-bâni bâis-î şükran olarak da'vat-ı vâcibetüt't-ediyat-ı cenâb-ı hilâfet-penâhînin tekrarile tezyin-i lisan-ı sıdk beyan olundu.

İnâyet-i seniyyenin edây-ı teşekkürü zımında bizzat gelinmesi lâzım olduğu hâlde musıl-ı arıza ifâdesinden karin-i ilm-i sâmi-î dâverileri buyrulacağı üzere duçar olduğum risye-i adaliye iki aydan beri izdiyad ve ana bâzı a'razda inzimom ederek iane-î mütteka ile meş ve hareket ve usret çekilmesi arz-ı vücûd-ı hâkisâriye mâni' olmağla keyfiyetin ve mekremet efzay-ı sudur olan âtîfet-i seniyyeden dolayı teşekkürat-ı vesîre-i kemterânemin hâk-pây-ı âlî-i mülûkâneye arzına himem-i aligye-i dâveranelerî şayan buyrulması temenni kılınur. Olabta emr ü irâde hazret-i menlehül-emrindir. 16 Safer 1323

*Sadr-ı sabık
Saîd*

Saîd Paşa ma'zûllüğü sırasında 25 Cemaziyelevvel 324 (17 Temmuz 1906) tarihli bir arızası ile oğlunun Şûray-ı devlet azalığına ilâve olarak münhâl bulunan reji komiserliğini istemiş ise de bu komiserlik müracaat gününün sabahı Mabeyn kâtiblerinden Cevad Bey'e verildiği için Ali Namık Bey'in Şûray-ı devletteki maaşına zam yapılmak suretile taltif edileceği kendisine yazılmıştır.

Saîd Paşa'nın bu hususta sunduğu arızası sureti:

Atebe-i ulyay-ı hazret-i hilâfetpenâhîlerine ma'ruz-ı abd-i memlûkdür.

Mühâl olan reji komserliğinin bende ve bende zâde-i hazret-i şehriyarileri Ali Namık kullarına ilâve-i memuriyet edilmesine müsâade-i seniyye-i cenâb-ı velînimet-i âzamîleri şâyon buyrulmasını niyaz ederim. Her hâlde emr ü fermân hazret-i veliyü'l-emr Padişahımız Efendimiz hazretlerindir. 25 Cemaziyelevvel 1324 ve 4 Temmuz sene 1324

Abd-i memlûk

Saîd

Mabeyn Baş-kitabetinin bu mes'eleye dâir cevabı:

Yıldız Saray-ı hümâyunu Baş kitabet dairesi

Reji baş komiserliğinin mahdum-ı sâmi-i âsaf-ı ekremileri Ali Namık Bey Efendi hazretlerinin uhdesine ilâve-i memuriyet olarak ihalesi atebe-i ulyay-ı mülûkâneye arz ve istida buyrulmuş ise de böyle arzuy-ı vâlây-ı dâver-i ekremileri olduğu ma'lûm-ı âlî olmakstın sabahleyin iş-bu komiserlik Mabeyn-i hümâyun-ı mülûkânê kâttiblerinden Ali Cevad Bey Efendi hazretlerine¹⁸ ihale buyrulmuş olup mâahaza müşarûnileyh Ali Namık Bey'in Şûray-ı devlet azalığı maaşının on iki bin beşyüz kuruşa iblâğ ve defterhane gibi hasılatlı bir daireden muntazaman tesviyesi emr ü fermân buyrulduğunun şeref-sudur buyrulân irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhî mantuk-ı âlîsine tevfikân ve zât-ı vâlây-ı âsaf-ı ekremilerinin selâm-ı saâdet ittisâm-ı şahane ile taltif ve mizâc-ı âlîleri lütfen istifsar buyrulduğu tebşiren tebliğa müsareat kılınmış olabada. 25 Cemaziyelevvel sene 324

Mukabele olunmuştur: Kulları Rif'at, Kulları Hakkı, abd-i memlûkleri Tahsin

12

Saîd Paşa'nın, oğlu Ali Namık Bey'in liyakatından ve iki ecnebi lisanına (Fransızca ve İngilizceye) vukufundan ve ecnebi devletler nezdinde Osmanlı devletini temsil edecek kudrette olduğundan bahs ile rütbesinin (Balâ rütbesinde idi) bir derece terfi

¹⁸ II. Abdülhâmid'ia son Başkâtibi merhum Cevad Bey.

ettirilerek vezirlikle elçi tâyin edilmesine dâir 3 Zilkade 1325 ve (8 Aralık 1907) tarihli arızasının sureti:

Atebe-i ulyay-ı hazret-i hilâfetpenâhîlerine ma'ruz-ı abd-i müstedileridir.

Bende zâde-i âsitân-ı şehriyarileri Ali Namık kulları, velînimet Efendimize saltanat ve devlet-i seniyyelerine iktidor-ı sahih ile hizmet edecek surette yetişmiş olup çünkü ilm-i hukukda ve hususâ hukuk-ı idare ve fûnun-ı maliyede sahib-i mûmârese bulunmakla lisan-ı umumî-i siyasî olması haysiyetile vâkelâg-ı devletin vazife-i ûlâ memurlarının sathiygen değil tamamen bilmeleri lâzım olan Fransız lisanında beligane inşay-ı kelâm ve hakkile ifham ve istifham-ı meram nokta-i nazarlarından hâiz olduğu kudret memurin-i muktedire-i huristiganiye dahi dâhil bulunduğu hâlde süferâ ve erkân-ı hariciye-i devletin iktidarları fevkinde olduğunu ve hangi devlet nezdinde sefir olsa devlet-i metbuasını bihakkın ibraza ve vazâif-i sefaretî alâ-mayelik edaya muktedir olacağını her nazarda ısbat etmek emr ü esheldir. Hâl böyle iken tahsilce kendi raddesinde olmayanlar ile menzile-i müsavatta bulunmasından, tabiyyü'l-husûl olan mükedderiyetine nazar-ı bîkaydî ile bakmak hissiyat-ı übüvvet ve beşeriyet nâ-kaabil-i itilâf olduğundan atebe-i ulyayı tasdi' ediyorum.

Kendisi rütbe-i bâlâ sınıfından ise de vüzerâ sınıfında dahi bir hayli bendegân bulunduğu ve bir devlette hidemat-ı mahsusası sebk etmiş olanların evlâdını emsalinden fazla liyakat-i zâtiye olmasa bile ânlarla aynı rütbede bulundurulmayup bir suret-i mümtâzede taltif, gerek bizde, gerek her devlette mer'i ise de kulları için bu gibi misallerden istifade hatıra gelmeyip fakat çâker-zâdelerinin istihkak-ı âlîsi nazar-ı übüvvetle değil nazar-ı hakikatle rü'yet ve arz ettiğim derecede olmasile hakkındaki âtîfet-i seniyye-i mülûkâneleri dahi o nisbette olacağına kaviygen ümidvar olduğumdan şiâr-ı ecel ve ekmel-i ehilperveri ve bende-nüvazî-i hazret-i hilâfetpenâhîlerini te'yiden vezarete terfi-i rütbesine müsâade-i seniyye-i mülûkâneleri şayan buyrulmasını niyaz eylediğim muhat-ı ilm-i hakayık ârây-ı şahaneleri buyruldukda olabada ve katibe-i ahvalde emr ü fermân hazret-i veliyü'l-emr Padişahımız Efendimizindir. 3 Zilkade 1325 ve 25 Teşrinisani 323:

Kulları Saîd

II. Abdülhamid Yemen vâililiğine bir münasibinin gösterilmesini Saîd Paşa'dan istemiş. Saîd Paşa da 6 Cemaziyelâhir 1325 (7 Temmuz 1907) tarihli, suretini aşağıda gördüğümüz arızası ile altı isimlik bir liste takdim etmiştir.

Geçen gün şeref-sâdır olan emr ü fermân-ı hümâyun-ı hazret-i velînimet-i âzamilerine imtisalen Yemen vilâyeti vâililiğine münasibi düşünülürken hatıra gelenlerden bâzılarının meslek ve halleri ve bâzılarının rütbeleri muvafık görülemeyüb mcamâfih bir dereceye kadar münasib gibi tasavvur olunan bâzı zevatın isimlerini mübeyyin varaka leffen otebe-i seniyye-i hazret-i cihanbânilerine takdim kılınmış ise de katibe-i ahvalde emr ü fermân hazret-i veliyül-emr Padişahımız Efendimizindir. 6 Cemaziyelâhir sene 1325

Kulları Saîd

Arizaya merbut listede mevcut isimler sırasile şöyledir:

Bağdad vâlisi Hazım Efendi kulları.

Bağdad vâililiğinden münfasıl Mecid Efendi kulları.

Şûray-ı devlet mülkiye dairesi âzâsından Bahriye nazırı scabık Celâl Paşa kulları.

Diyaribekir vâlisi Fehmi Efendi kulları.

Edirne vâlisi Ziver Bey kulları.

Mekteb-i sultânî müdürü Abdürrahman [Şeref] Efendi kulları

Merhum Saîd Paşa hakkında II. Abdülhamid'in itimad ve teveccühü — bâzı arızalar ve aleyhinde verilen jurnâller ve münafıklıklara rağmen — sonuna kadar devam etmiştir. Dahiliye nazırı merhum Memduh Paşa *Kuvvet-i ikbâl, alâmet-i zevâl* isimli eserinde (s. 34) Saîd Paşa'nın İngiltere elçiliğine ilticası sebebiyle sarayda teşekkül eden encümen-i vükelada verilen karardan bahs ettiği sırada, «Saîd Paşa'nın kıymeti ind-i tâcîdârîde hiç bir vakit tegayyüre uğramamıştır» demektedir ki pek doğru olduğu vesikalarla da sâbit olmaktadır.